

EL-HALİL B. AHMED, HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ
Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî
(el-Fürhûdî) (ö. 175/791)

TEVFIK RÜŞTÜ TOPUZOĞLU

Arap dili ve edebiyatının en mühim sımalarından biri olan el-Halîl b. Ahmed 100/718'de Umman'da doğdu, Basra'da yetişti. el-Ferâhîdî nisbesi ile el-Ferâhîd b. Mâlik b. Fehm b. Abdullah b. Mâlik b. Nasr b. el-Ezdî b. el-Gavs'a, el-Furhûdî nisbesi ile de Fürhûd b. Şehâbe b. Mâlik b. Fehm'e bağlanır. Kaynaklarda kelimenin lûgat anlamı ile ilgili başka vecihler de ileri sürülmüştür (Ibn Hallikan, II, 248; Ibnü'l-Kiftî, I, 341). Ayrıca el-Ezdî ve el-Yahmedî nisbeleri ile anılması yanında hac ve cihad için ayrılışı ve Horasan'a seyahati dışında hayatı boyunca bu şehirde yaşadığından daha çok Basralı olarak tanınır. Yetmiş yaşını aşkın olarak büyük bir ihtimalle 175(791) yılında Basra'da vefat etti. Fakat 160 (777) veya 170'te (786) vefat ettiğine dair rivayetler de vardır. Yalnız Basra dil mektebinin değil asrının, hatta bütün İslâm tarihini yetiştirdiği müstesna bir dil âlimidir. Çok yönlü bir ilim adamı olan el-Halîl b. Ahmed meşgul olduğu gramer, lûgat, mûsiki gibi dalları ilmî usul ve kaideleriyle ilk defa vâzemesi ve bilhassa aruzu yeni bir ilim dalı olarak ortaya koyması ile şöhret bulmuştur.

Arap asıllı az sayıdaki dil ve edebiyat âliminden biri olan el-Halîl b. Ahmed'in babası İslâm âleminde Hz. Peygamber'den sonra Ahmed ismiyle anılan ilk kişidir (Ibnü'n-Nedîm, s. 69-70). Hocaları arasında, dil ve gramer çalışmalarında kendilerinden teşvik gördüğü Basra dil mektebi mensuplarından İsâ b. Ömer es-Sekafî ile Ebû Amr b. Alâ'yı, lûgat sahasında Ahfeş el-Ekber'i zikretmek gerekir. Bununla beraber tahsil hayatında hadis önde gelmiştir. Gençliğinde kelam ilmi ile de meşguliyeti dolayısıyla bir ara Hâricîler'in kollarından İbâziyye'ye (veya Sufriyye) intisap ettiyse de hocası meşhur fıkıh ve hadis âlimi Eyyûb es-Sahtiyânî'nin tesiriyle bundan vazgeçip Sünnî akîdeye bağlanmıştır. el-Halîl b. Ahmed her yıl düzenli şekilde ya hacca giden veya cihada katılan son derece zühd ve takva sahibi dindar bir kimse idi. Vehb b. Cerîr onun el-Ahtal'a ait olan ve "Fakirleşip te geçim metainâ, servete muhtaç olursan salih amel gibi bir

servet bulamazsın" mealindeki beytini dilinden düşürmediğini söyler (İbnü'l-Kiftî, I, 345). Basra'da babasından intikal eden bir bahçenin geliri ve doğancılık mesleğiyle geçinir, kamıştan yapılmış basit bir evde otururdu. el-Halîl b. Ahmed ilimden başka hiçbir şeye değer vermemiş, fakat öğrencileri onun ilmi sayesinde hem büyük âlim hem de servet ve mevki sahibi olmuşlardır. Öyle ki talebesi Nadr b. Şümeyl'in bu hususu açıkça "el-Halîl kamıştan kulübesinde beş parasız otururken etrafındakiler onun ilmi sayesinde dünyanın malını kazandılar" şeklindeki itirafı enteresandır (İbn Hallikan, II, 245; İbnü'l-Kiftî, I, 345). Zira ilmini ve buluşlarını kendisi kaleme almak yerine etrafındakilere öğretmeyi tercih eder, talebelerine ders öğrenmenin ve eser yazmanın usulünü de öğretirdi (Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 80, 81). Onun gramer derslerine devam edip tuttuğu notları derleyerek *el-Kitâb*'ı vücuda getiren Sibeveyhi bunların en meşhurlarından biridir. Kendisinden gramer, lugat, hadis ve şiir rivayet eden birçok talebesi arasında bilhassa lugatta Leys b. Muzaffer, hadiste Ali b. Nasr el-Cehdamî, şiir ve lugatta Müerric es-Sedûsî, hadis ve lugatta Nadr b. Şümeyl, gramerde Ahfeş el-Evsat ve Asmaî sayılabilir. Hamza el-İsfahânî'ye göre İslâm âleminde el-Halîl'in eserlerinde uyguladığı ilmî metodlardan faydalanmayan hiçbir âlim yoktur (İbn Hallikân, II, 245). Gerek Basra, Küfe ve Bağdat dil mekteplerinde yetişen, gerekse sonraki asırlarda yaşayan bütün âlimler onun çok geniş bir ilme ve eşsiz bir zekâyâ sahip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Hatta sahâbeden sonra ondan daha zeki, Arap dili ve edebiyatını daha iyi bilen bir kimsenin gelmediğini söyleyenler olmuştur (Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 558). Ne gariptir ki bir dâhî olduğu sabit ve müsellemlen olan böyle bir âlimin, kaynaklarda, ebleh bir oğlu olduğu rivayet edilir. Hatta bir gün el-Halîl aruzun şiir taktîi ile meşgul olduğu sırada babasının vezinleri bir ahenk dahilinde telaffuzunu garip ve çıkardığı sesleri anlamsız bularak evden dışarı fırlayan oğlu herkesi "babam cinnet getirdi" diye onun başına toplar. el-Halîl'in oğluna hitaben söylediği şu şiir onun hilm ve hoşgörüsünü ifade açısından mühimdir:

"Benim söylediğim şu şeyi anlasaydın beni hoş görürdün
Yahut sen senin söylediğin şu şeyi anlasaydın kendini ayıplardın
Ama benim söylediğim şeyi anlamadın ve beni ayıpladın
Ve ben senin cahil olduğunu bildiğimden seni hoş gördüm."

Yine onun aruz derslerine bir müddettir devam ettiği halde hiçbir şey anlamayan birine el-Halîl, bu durumu onun yüzüne vurmaktan bu işten

vazgeçmesini kibarca tavsiye etmek kasdıyla aşağıdaki beyti ödev olarak takti' etmesini ister:

"Bir şeyi yapmayı beceremezsen, bırak onu ve yapabileceğin bir şeye yönel." (Ibn Hallikan, II, 247).

el-Esmâî'nin naklettiğine göre Fezâre kabilesine mensub biri el-Halîl'e sorduğu bir soruya anında cevap alamayınca güler. Bunun üzerine etrafındakilere bakarak el-Halîl şöyle der: İnsanlar dört gruptur: "Bir insan bir şeyi bilir ve onu bildiğinin farkındadır. O âlimdir; ilminden yararlanır. Diğeri, bir şeyi bilir fakat bildiğinin farkında değildir. O unutkandır; ona bunu hatırlatın. Diğeri bilmez, bilmediğinin farkındadır. O cahildir, ona öğretin. Sonuncusu ise bilmez, bilmediğinin de farkında değildir. O ise ahmaktır. Ondan sakının".

el-Halîl b. Ahmed, Arap dilinin gramerinin tesbitinde hâflerin mahreçlerine göre dizilerek, dilin orijinal bir lugatının tedvin ve tertibinde, Arap nazım usulünün tesbit ve izahı ve bununla yakından irtibatı olması dolayısıyla da mûsikî vb. dair olan tüm çalışmalarında kendisinden önce varılan sonuçları toparlayıp ayıklamak, meseleleri yeniden ele alıp ıslah ve ikmal, terkip ve telif, nihayet terimlerini tarif etmek suretiyle bu sahaları insicamlı bir ilim veya ilim şubesi hüviyetine kavuşturmuştur. İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük filolog unvanına sahip bir ilim adamı olan el-Halîl b. Ahmed, Hz. Ali'nin yönlendirmesi ile Ebu'l-Esved'in başlattığı Arap dilinin tedvini hususunda müstesna bir zihnî meleke ile Arap gramerinde dağınık meseleler arasındaki girift ve son derece hassas münasebetleri yakalayıp bunları sağlam kaidelere ve umumi esaslara bağlamıştır. Nitekim filoloji tarihindeki mevkiî henüz lâyıkiyla anlaşılacakla beraber dil ve edebiyatın çeşitli sahalarındaki çalışmalarında onun isabetli ve bugüne kadar değerini korumuş bulunan birçok "ortak hareket noktası"nı tesbit ettiği görülmektedir. Aynı şekilde Arap nazımının ritim bakımından iç yapısını tahlil ve tesbit amacıyla aruz sistemini ortaya koyuşu, gramer çalışmalarında Arapça'nın bünyesini kolaylıkla inceleyebilmek için çareler arayışı, Arapça'yı tesbit faaliyetleri içinde özellikle Kur'an metnini, genel olarak da Arap yazısını yanlış okumaya meydan vermeyecek bir sistemle ve imlâ işaretleriyle ıslahı, dilin fonetiğine has orijinal bir lugat tedvini hep bir arada düşünülmüş ve aynı temellere oturtulmuş faaliyetlerdir (Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, s. 19). Kendisiyle yakın dostluğu olan meşhur edip İbnü'l-Mukaffa', onunla bir gece boyunca süren ilmî sohbetten sonra el-

Halil'in akıl ve zekâsının ilminden de çok olduğunu ifade etmiştir. Nitekim hiçbir harfini tanımadığı Süryânî alfabesiyle kaleme alınmış Arapça bir metni okuyabilmesi, Grek diliyle yazılmış bir mektubu ise bir ay boyunca Grekçe çalışıp çözmesi, tarifini bilmediği bir göz ilâcının karışımının nelerden meydana geldiğini ilâcın yapıldığı kabı koklayarak tesbit etmesi ve bunun gibi inanılması güç, fakat güvenilir râvilerin rivayetleriyle sâbit birçok meziyeti nakledilir. Şu hadise de onun akıl ve zekâsını meşgul olduğu işe nasıl teksif ettiğini göstermesi bakımından kayda değer: Alışverişe giden bir hizmetlinin aldatılmasını önleyecek bir çeşit hesaplama formülü üzerinde düşünmekte iken girdiği caminin sütunlarından birine başını çarparak yere düşmüş ve bu olay onun ölümüne sebep olmuştur (Ibn Hallikân, II, 248).

el-Halil b. Ahmed, çeşitli hasletlere sahip bir dâhi ve değişik ilim dallarına birçok yenilik getiren müstesna bir âlim olarak tanındığı kadar Süfyân es-Sevrî'nin, "Altın ve miskten yaratılmış birini görmek isteyen el-Halil'e baksın" şeklindeki ifadesinde belirttiği gibi bilhassa güzel ahlâkı, üstün fazileti, zühd, takvâ ve kanaatkârlığı ile de meşhur olan örnek bir insandı. Bu sebeple halife ve emîr gibi mansıb sahiplerinin sohbetinden hoşlanmazdı. Kendisine maaş bağlamak isteyen veya hediye gönderen Fars ve Ahvaz Valisi Süleyman b. Habîb b. Mühelleb el-Ezdî'nin (veya Süleyman b. Ali el-Hâşimî) onu Sind'e (veya Ahvaz) çağırması üzerine bunu kabul edemeyeceğini ve az ile yetinmeyi yeğlediğini ifade ettiği "Süleyman'a, benim malım mülküm olmasa da bolluk ve refah içinde olduğumu ve kendisine de muhtaç olmadığını bildirin" diye başlayan şiiri meşhurdur (bu hususta farklı rivayetler için bk. Sîrâfî, s. 55; Ebû Bekir ez-Zübeydî, s. 47; İbnü'l-Kiftî, I, 344, 345; Ibn Hallikân, II, 245, 246). el-Halil'in bu hasletlerinin bir tezahürü eser telifi hususunda da görülmektedir. Nitekim okuduğu kitaplarda ele almış olduğu konuları tekrardan ve taklitçilikten kaçınmış, edindiği geniş bilgi ve mâlumatı kendi adına bir kitap halinde toplamak yerine öğretim yoluyla herkese nakletmeyi tercih etmiştir. Önceleri bilinmeyen veya o zamana kadar bir ilim olarak tanınmayan bir konuda fikir, metod, sistem, terminoloji vb. hususlarda bulduğu yenilikleri ihtiva edecek kitaplar tedvin ve telif etmesi onun dehasının gerektirdiği bir husustur (Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 80, 81).

Eserleri: el-Halil b. Ahmed'in muhteva bakımından sonraki âlimlere örnek teşkil eden ilmî çalışmalarını şu alanlarda toplayarak ele almak mümkündür:

1. Naktü'l-mesâhif. *Kitâbü'n-nakt ve's-şekl*. Kur'ân-ı Kerim'in harekelenmesi ve noktalanmasına dair kaleme aldığı, İbnü'n-Nedîm'in listesinde geçen, fakat günümüze ulaşmayan kitap bu sahada ilk telif eserdir. Hz. Peygamber'in hayatında çeşitli malzeme üzerine kaydedilmiş olan Kur'an metnini, Hz. Osman'ın bizzat istinsah ettiği mushafta yazılan şekliyle muhafaza etmek ve böylece onun bozulmasına yol açmamak gibi sahâbenin gösterdiği gayret yanında, kıraatte tashîf (yanlış okuma) ve lahn (dil hatası yapma) tehlikesini önleyecek tedbirlerin de alınması lüzumu hissedilmişti. Ebü'l-Esved ed-Düeli ile (ö. 69/688) başlayan, Nasr b. Âsım el-Leysî ve Yahyâ b. Ya'mer gibi şahsiyetlerle devam eden bu yöndeki çalışmalar arasında el-Halil b. Ahmed'in yazının ıslahı hususundaki büyük hizmeti önemli bir yer işgal eder. Her ne kadar gerek vahyin yazılışı sırasında gerekse daha sonra benzer harflerin ayrılması için konan noktalarla hareke mahiyetindeki noktalar, metne birer ilâve kabul edilip karışıklığa yol açar endişesiyle farklı renkte mürekkeple kaydedilmişse de bu işaretler mushaflardan daima tecrit edilmiş ve Kur'an kıraati uzun müddet Hz. Osman nûshasını esas alan mushaflardan yapılagelmiştir. Ancak metnin onu ezbere bilmeyenler tarafından doğru okunabilmesi doğru yazılmasına bağlı olduğundan, Mâlik b. Enes'in bazı şartlarla mushafların noktalanmasına cevaz vermesi üzerine el-Halil b. Ahmed, geliştirmiş olduğu bir yazı ve imlâ sistemiyle bu kabil tereddüt ve endişeleri ortadan kaldırmak için *Kitâbü'n-Nakt ve's-şekl*'i telif etmiştir. el-Halil b. Ahmed bu çalışmalarında, öteden beri tekrarlanan bir rivayete göre Ebü'l-Esved'in koyduğu yuvarlak noktalardan ibaret ilk hareketler yerine yatık elif, vav ve uzatılmış yâ harflerinin küçük şekillerinden bugünkü fetha, zamme ve kesreyi bulmuş, imlâ işaretleri için de bazı kelimelerin remzi mahiyetinde olmak üzere yine küçük ve kısaltılmış harfleri kullanmıştır (Rekin Ertem, Elifba, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XI, 41). Onun bu maksatla aldığı tedbirler arasında en dikkat çekici olanı, mushaflara ilk defa hemze (vasıl ve katı' hemzeleri), teşdîd, revm ve işmâm gibi birçok imlâ işaretini koymuş olmasıdır (Dâni, s. 6, 7). Arap yazısı artık bir yazı sistemi olarak noksanlarını tamamlarken el-Halil b. Ahmed, bu sisteme hareketleri ve diğer imlâ işaretlerini yerleştirmek suretiyle aynı zamanda hüsn-i hat sanatının gelişmesine ve önemli bir tezyin unsuru mahiyetini almasına da yol açmış ve bir bakıma yön vermiş oluyordu (Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, s. 19).

2. Lugat. *Kitâbü'l-ayn*. Arap lugatçılığı sahasında telif edilen şekil ve muhteva bakımından orijinal, aynı zamanda dünya lugatçılık tarihinde II.

(VIII.) yüzyıl gibi erken bir dönemin mükemmel bir mahsulü hüviyetiyle dönüm noktası sayılabilecek (Haywood, s. 27) önemli bir eserdir. Daha önce hazırlanmış sistematik lugatlardan sonra el-Halîl b. Ahmed Arapça'da mevcut alfabelerden harflerin belirli rakamlar ile değerlendirildiği eski Sâmi dillerinin alfabelerine dayanan tertib (elif, bâ, cîm, dâl= ebced) ile harflerin birbirine şeklen benzeyenlerinin üzerine ve altına noktalar koyup ayırt edildikten sonra bir arada gruplandırılması ile meydana getirilen tertib (elif, bâ', tâ', şâ', ...) haricinde yeni ve seslerin, harflerin çıkış yerleri (mahreç=boğaz, göğüs, dudak, dil) esas alınarak insan tabiatına daha uygun (*Suyûtî, Müzhir*, I, 36) bir sıralama gözeterek ilk defa böylesi bir alfabetik diziyi uyguladığı ve şüphesiz fonotik ilminin Araplarda ilki sayılan bu çalışmasında müellif kelimelerin köklerini oluşturan yirmisekiz sessizi esas almıştır. Arapça'nın yapısıyla ilgili olan bu husus bazı istisnalarla lugatçılıkta devam edegelmiştir. el-Halîl ayrıca, bir kökü meydana getiren harflerin yer değiştirmesiyle ortaya çıkan kelimeleri bir araya toplamıştır (kalbanagram usûlü). Meselâ sülâsî fiillerden muzaaflarda iki şekil (şedde, deşşe), diğer sülâsî fiillerde altı şekil ('akabe, 'abeka, be'aka, beka'a, kabe'a, ka'abe) elde edilir (bu fiillerin hepsi dilde kullanılmaktadır). Bu durumda rubâî fiillerde yirmi dört ('abkara, 'abraka ...) ve humâsî fiillerde 120 şekil elde edilebilir. el-Halîl b. Ahmed, bütün bu muhtemel şekillerin dilde kullanılan şekillerinin mânalarını vermiş ve herhangi bir manâya delâlet etmeyenleri (mühmel) terketmiştir. Böylece alfabenin harflerinin bu usul içinde birbiriyle teşkil edecekleri kelimelerin aritmetik hesabını yaparak ulaşacağı miktarı arayıp (*A'yânü's-Şi'a*, VI, 343) dilin kullanılan ve kullanılmayan bütün kelimelerini kapsayabilen matematiksel bir sistem denemek istemiştir. Fakat el-Halîl'in bundaki gayesinin tam anlaşılmadığı da gözlenmektedir. Öyle ki onun Arapçadaki bütün kelimeleri bu kitabında toplama iddiasını güttüğü vehmine kapılanlar olmuştur (krş. Yusuf el-Uş, *Evveliyetü tedvîni'l-me'âcim*, *Mecellet el-Mecma' el-ilmî el-'Arabî*, XVI, 467 vd.). Harflerin diziminde onların mahreçlerini göz önüne alarak bunların en dipteki gırtlak seslerinden dudak seslerine doğru gırtlak, küçük dil, ağız kenarı, dil ucu, damak, dilin iki yanı, dudak ve bu organların dışındakiler için de "havâî" gibi belirli gruplar altında sıralaması sonunda şu alfabetik tertip ortaya çıkmıştır: 'Ayn-hâ'-hâ'-hâ'-gayn-kâf-kâf-cîm-şin-zâd-şâd-sîn-zâ'-tâ'-dâl-tâ'-zâ'-zâl-şâ-râ-lâm-nûn-fâ'-bâ'-mîm-vâv-elif-yâ' (Burada, 1940-1986 yıllarında yayımlanan İslâm Ansiklopedisindeki transkripsiyon alfabeti esas alınmıştır). Böylece dizide ilk yeri ayn harfi aldığı için kitap isimlendirmede uygulanan eski bir geleneğe uyarak müellif eserine *Kitâbü'l-'Ayn* adını vermiştir. el-Halîl'in izinden giden müelliflerden İbn Düreyd *el-*

Cemhere'sinde, Ebu Ali el-Kâli *el-Bâri'* adlı eserinde, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî *Tehzîbü'l-luga*'sında ve İbn Sîde *el-Muhkem*'inde *Kitâbü'l-'Ayn*'ı örnek alan lûgat âlimlerinin başta gelenleridir.

"el-Halîl b. Ahmed dizisi" de denilen, mahreçlere göre yapılan bu sıralamada müellifin eserini te'lif ederken Horasan'da bulunuşu ve aslen Horasan'lı olan talebesi Leys b. Muzaffer'in yardımı ile yazması ve Horasan'ın da İran ve Hindistan'a komşu oluşu dolayısıyla, Sanskrit alfabesindeki tertibe benzerliği ileri sürülerek onun önceki alfabelerden ilham almış olduğu düşünülse bile aslâ kimseyi taklit etmemiştir. Eser fikir, metot ve Arap alfabesindeki harflere uygun tertibi itibariyle yeni ve orijinaldir (Ahmed A. Attâr, *es-Sihâh*, s. 78, 81 vd.). Ancak hayatının son yıllarında iken telife başladığı, fakat eserin sonuna doğru vefatı üzerine Leys'in ve diğer talebelerinin bu kitabı tamamladığı, yahut Sibeveyhî'nin *el-Kitâb*'ının telifinde olduğu gibi fikir, bilgi izah ve şerhlerin el-Halîl b. Ahmed'e, telifin ise Leys'e ve diğerlerine ait bulunduğu veyahut Leys'in şöhret gayesiyle eseri kabullenip ikmal etmiş olduğu yolunda çeşitli rivayet ve iddialar da ileri sürülmüştür (*a.g.e.*, tür. yer.; *Kitâbü'l-'Ayn*, nâşirlerin önsözü). Kitabın sadece bir cüzü ilk defa Anistâs el-Kermilî (Bağdat 1914) ve Abdullah Derviş (Bağdat 1386/1967) tarafından yayımlanmış, tamamı bulunduktan sonra ise eseri sekiz cilt halinde Mehdî Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî neşretmişlerdir (I-VIII, Bağdat 1980-1985; Beyrut 1408/1988). *Kitâbü'l-'Ayn* üzerine eski ve yeni birçok çalışma ve İngilizce tercümesi yapılmış (Sezgin, VIII, 54-55), Muhammed Nu'man Han eserdeki Kur'an ve tefsiriyle ilgili malumatı derleyip bu mâlumatın geçtiği kelimelere göre alfabetik olarak dizmiş ve ayrıca ilk tefsir metinleriyle de karşılaştırmıştır (Die exegetischen Teile des Kitâb al-Ayn, Zur altesten philologischen Koranexegese, Berlin 1994).

3. Aruz. *Kitâbü'l-'Arûz*. el-Halîl eski Arap şiirinde uzak bir mâzide gelişerek an'aneleşmiş, eski şairlerin sadece kulak ve dil terbiyesiyle öğrenegeldikleri bazı nazım kaidelerini ve şiirin bir takım esaslarını ilk defa nazârî olarak sistemli bir izah şekline kavuşturmuş ve "arûz" adıyla bir ilim şubesi halinde ortaya koymuştur. Bu alanda yazmış olduğu fakat maalesef günümüze ulaşmayan birkaç eserinden biri ve en önemlisi *Kitâbü'l-'Arûz*'dur (Nihad M. Çetin, *Aruz*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, III, 426). el-Halîl bu eserinde ilk defa Arap nazımının ritim bakımından iç yapısını tahlil etmiş, şairlerin yüzyıllardır Ukaz, Devmetü'l-cendel vb. panayırarda şiir inşadı yoluyla öğrendikleri, basit ve hususi

makamlarla kullanıp geliştirdikleri ancak şair ve ravileri tarafından duyularak ayrılabilen farklı vezinler arasındaki çeşitli münasebetleri belirleyip tasnif etmiştir. Henüz hece ve vurgu (accent) mefhumunun olmadığı bir dönemde beytin yazılı şeklindeki hareketli ve sâkin harflerin dizilişinden hareketle şiirin doğrusu ile bozuk olanını ayırmayı sağlayan orijinal ve yazıya dayanan ve herkesçe kavranabilen bir ölçü sistemi bulmaya çalışmıştır (Nihad M. Çetin, Aruz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, III, 427). Çeşitli lugat mânaları yanında edebî bir terim olarak aruzu bizzat el-Halîl "kendisiyle bir şey karşılaştırılan (ma'rûz), dolayısıyla ölçü, terazi (mîzan) veya örnek olan şey" anlamında kullanmış ve, "Çünkü şiir onunla karşılaştırılır" demiştir (a.g.e., III, 425). Müellif kitabında aruzu geniş mânasıyla "nazım bilgisi" olarak almış ve ona bağlı kalmak suretiyle kafiye bahsini de aynı eserde incelemiş olmasına mukabil sonraki âlimlerce bu iki konu çok defa birbirine bağlı, fakat farklı mevzular olarak kabul edilmiş ve yüzlerce eser kaleme alınmıştır (bk. msl. G. Weil, 'Arûd bibl; EI², I, 677; N. M. Çetin, Aruz, bibl; Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, I, 192). Müstakil eserlerden başka edebiyat kitaplarında ve ansiklopedik eserlerde de bu konulara ait özel bölümler mevcuttur. Bunlar arasında Ibn Abdürrabbih'in *el-'İkdü'l-ferid*'indeki bölüm (V, 424-495), el-Halîl'in kitabına tamamıyla sadık kalması yönünden bilhassa anılmalıdır (Nihad M. Çetin, Aruz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, III, 427).

4. Mûsiki. *Kitâbü'l-İkâ'* ve *Kitâbü'n-Nagam fi'l-mûsikâ*. el-Halîl b. Ahmed'in, bazı gramer meselelerinin açıklanmasını sağlayan çareler buluşu, yazının ve imlânın ıslahı ve dolayısıyla mushafın yanlış okunmasını önleyecek tedbirler ortaya koyuşu aruzu ele alışındaki bazı hususlarla paralellik taşırsa da aruza en yakın çalışması herhalde mûsikî alanında olmuştur (Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, I, 558). Nitekim bu sahada yukarıdaki eserleri yazdığı bilinmekte (Ibnü'n-Nedîm, s. 71) ve günümüze kadar gelmemiş olan bu eserlerin mûsikiye dair ilk ilmî araştırmalar olduğu kabul edilmektedir (Farmer, s. 21 vd.; 126 vd., ayrıca bk. Süyûtî, *el-Mûzahir*, I, 81).

5. Nahiv. *Kitâbü'l-Cümel fi'n-nahv*. el-Halîl b. Ahmed'in, Arap dilinin gramerini büyük ölçüde genişletip geliştirdiği ve kendisine aidiyeti hakkında şüpheler bulunan *Kitâbü'l-cümel*'den başka müstakil bir eser kaleme almamasına rağmen gramer çalışmalarına büyük ölçüde yön verdiği muhakkaktır (Süyûtî, *el-Mûzahir*, I, 80). Arap nahvine dair ilk kitabı yazması muhtemel olan Abdullah b. Ebû İshak'tan (ö. 117/735) sonra bu alanda kaleme alınmış, isimleri tesbit edilebilen en eski iki eserin (*Kitâbü'l-Câmi'* ve

Kitâbü'l-Ikmâl) müellifi İsa b. Ömer es-Sekafi'dir (ö. 149/766). Bunların ardından el-Halil b. Ahmed'in, dehasıyla Arap filolojisine en az yüz yıllık bir merhale kazandırdığı şüphesizdir. Çünkü bu sahada da müstesna zekâsıyla ele aldığı konuların sınırlarını çizen, terimlerini hazırlayan ve onların sistemli disiplinler haline gelmesini sağlayacak usulleri belirleyen yine el-Halil b. Ahmed olmuştur (*Suyûtî, el-Müzhir*, I, 80, 81). Onun nahve dair bilgilerinin bilhassa talebesi Sibeveyhî'ye borçluyuz. Zira birkaç neslin âlimlerinin çalışmaları sonunda kararlaştırılmış bilgilerin, itibar edilen fikirlerin düzenli bir özeti ve zamanına kadar yazılan nahve dair kitapların en büyüğü, günümüze ulaşabilenlerin en eskisi olup sonraki çalışmalarda esas kabul edilen, şerh, izah, ihtisar, tenkit ve tashih mahiyetinde yüzlerce eserin telifinde hareket noktası olan meşhur *el-Kitâb*'ını yazarken Sibeveyhî bilhassa hocası el-Halil'in derslerinde onun sorulan sorulara verdiği cevapları esas alarak bu eserini meydana getirmiştir (Nihad M. Çetin, Arap, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, III, 296-297). Eserin ortaya çıkmasında metot ve bilgi bakımından el-Halil b. Ahmed'in büyük tesirini belirtmek amacıyla söylenmiş, İbnü'n-Nedîm'in naklettiği bir rivayette, *el-Kitâb*'ın telifinde aralarında Sibeveyhî'nin de bulunduğu kırk iki kişinin görev aldığı, usul, not, haşiye ve izahların ise el-Halil'e ait olduğu ifade edilir (Sîrâfî, s. 56; İbnü'n-Nedîm, s. 82). *Kitâbü'l-Cümel fi'nnavh* Fahreddin Kabâve tarafından neşredilmiştir (Beirut 1405/1985).

6. Me'âni'l-hurûf. *el-Hurûf*. (*Risale fi me'ani'l-hurûf*). Arap alfabesinde "elif" ile başlayıp "yâ" ile biten harflere (hurûfü'l-hecâ) Araplar'ın izâfe ettiği mânalardan bahseden bir risâle olup müellif bu anlamlarla ilgi olarak söylenmiş beyitleri şahit olarak zikretmiştir. Eski bibliyografik kaynaklarda bu adla zikredilmeyen eser Ramazan Abdüttevâb tarafından önce *el-Hurûf* adı altında (Kahire 1969), daha sonra *Selâsetü kütüb fi'l-hurûf* içinde neşredilmiştir (Kahire 1982).

el-Halil b. Ahmed'in çeşitli vesilelerle söylediği birkaç beyitlik şiirleri nahiv, lugat ve edebiyata dair kitaplarda dağınık bir şekilde mevcut olup Hâtim Sâlih ed-Dâmin bunları *Şu'arâ'ü mukillûn* adlı eserinde kaynaklarını da vererek bir araya toplamıştır (bk. bibl.).

Bibliyografya:

Lisânü'l-'arab, "frhd" md.; Tâcu'l-'arûs, "frhd" md.; Halil b. Ahmed, Kitâbu'l-'ayn (nşr. Mehdi el-mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâi), Beyrut 1408/1988, I-VIII, ayrıca bk. nâşirlerin önsözü, a. mlf., Kitâbu'l-cümel fi'n-nahv (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1405/1985, nâşirin önsözü; a. mlf. Kitabu'l-hurûf, (nşr. Ramazan Abduttevvab, Selâsetü kutub fi'l-hurûf içinde), Kahire 1402/1982, nâşirin mukaddimesi; Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, I, 153; İbn Kuteybe, el-Ma'rife (Ukkâşe), s. 541-542; İbnü'l-Mu'tez, Tabakâtü's-şu'arâ' (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Kahire 1981, s. 95-98; İbn Düreyd, el-İştikâk, tür. yer.; İbn Abdürabbih, el-'İkdü'l-ferid, tür. yer.; Zeccâci, Mecâlisü'l-'ulemâ' (nşr. Abdüsselam M. Harun), Kahire 1403/1983, tür. yer.; Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibü'n-nahviyyin (nşr. M. Ebu'l-Fazl), Kahire 1375/1955, s. 27-41; Hamze el-İsfahânî, et-Tenbih 'alâ hudûsî't-tashif (nşr. M. Es'ad Tales), Beyrut 1412/1992, s. 124, ayrıca bk. tür. yer.; Sirâfî, Ahbâru'n-nahviyyine'l-Basriyyin (nşr. M. İbrâhîm el-Bennâ), Kahire 1405/1985, s. 54-56; Tehzibu'l-luga, nâşirin önsözü, I, 3-54; Ebü Bekir ez-Zübeydî, Tabakâtu'n-nahviyyin ve'l-lugaviyyin (nşr. M. Ebü'l-Fazl), Kahire 1373/1954, s. 47-51; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Kahire 1348, s. 69-71, 82; Dâni, el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif (nşr. İzzet Hasan, Dimaşk 1379/1960, tür. yer.; Ebü İshâk el-Husrî, Zehrü'l-âdâb (nşr. Ali M. el-Bicâvi), Kahire 1969, I, 153; II, 633, 886; İbn Hazm, Cemhere, s. 381; İbn Reşik el-Kayrevânî, el-'Umde (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1353/1934, s. 114 vd.; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, III, 173; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), IV, 357; Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâ' (nşr. İbrâhîm es-Sâmerrâi), Zerka [Ürdün] 1405/1985, s. 45-48; Yâkût, Mu'cemu'l-üdebâ', XI, 72-77; XVII, 43, 45 vd.; İbnü'l-Esir, el-Lübâb, II, 416-417; İbnü'l-Kiftî, İnbâhür-rüvât, I, 341-347; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 244-248; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 62; X, tür. yer.; XI, 70; İbn Haldun, Mukaddime, III, 1266, 1270; İbnü'l-Murtazâ, Tabakâtü'l-Mu'tezile, s. 51; İbn Tağriberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, I, 311-312; Süyûtî, Buğyetü'l-vu'ât, I, 557-560; a. mlf., el-Müzhir, I, 76, 80, 81; Taşköprizâde, Miftâhus'sa'ade, I, 106-108, 153-158, 216; İbnü'l-İmâd, Şezerât (nşr. Mahmûd 'Abdulkâdir el-Arnâud), Beyrut 1408/1988, II, 321-324; Abdülhay el-Kettânî, et-Terâtibü'l-idâriyye, I, 114-127; a.e. (Özel), I, 199-220; H.G. Farmer, Târîhu'l-müsika'l-'Arabiyye (trc. Hüseyin Nassâr-Abdülaziz el-Ahvânî), Kahire 1956, s. 21 vd., 126 vd., 148, 178, 200; Hüseyin Nassâr, el-Mu'cemü'l-'Arabî: neş'etühü ve tetavvurüh, Kahire 1956, I, 214-312; Mehdi el-Mahzûmî, el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî: a'mâlüh ve menhecüh, Bağdad 1960, tür. yer.; a. mlf. Medresetü'l-Küfe, Beyrut 1406/1986, tür. yer.; J. A. Haywood, Arabic Lexicography, Leiden 1960, tür. yer.; Şevkî Dayf, Târîhu'l-edeb, III, 121-123; Abdüs-sâhib İbrâhîm ed-Düceyli, A'lâmü'l-'Arab fi'l-'ulûm ve'l-fünûn, Necef 1386/1966, I, 69-75; Brockelmann, GAL, I, 98; Suppl., I, 159; III, 1194; Sezgin, GAS, VIII, 51-56, ayrıca bk. tür. yer.; Kemâl M. Beşir, "Kitâbü'l-'Ayn li'l-Halil b. Ahmed", Havliyyâtü Külliyyeti Dâri'l-'ulûm, Kahire 1970-71, s. 101-127; Nihad M. Çetin, Eski Arap Şiiri, İstanbul 1971, tür. yer.; a. mlf., "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi", İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı (haz. M. uğur Derman), İstanbul 1992, s. 13-32; a. mlf., "Sibeveyhî", İslam Ansiklopedisi, X, 578-585; a. mlf., "Arabistan", Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1978, II, 151-152; a. mlf., "Arûz", a.e., II, 179-184; a. mlf., "Arap", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, III, 296-

298; a. mlf., "Aruz", a. e., III, 424-429; Selâhaddin el-Müneccid, Dirâsât fî târîhi'l-hattî'l-'Arabî, Beyrut 1972, s. 126-127; C. Avvâd, el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, Bağdad 1972, tür. yer.; Butrus el-Bustânî, Üdebâ'ü'l-'Arab, Beyrut 1979, II, 164-168; Yûsuf el-Uş, Kîssatu 'abkarî: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, Dîmaşk 1402/1982; A'yânü's-Şî'a, VI, 337-346; Ömer Ferruh, Târîhu'l-edeb, II, 111-116; IV, 413-414; Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, Şu'arâ'ü mukillûn, Beyrut 1407/1987, s. 335-368; Zübeyd Abdülmühsin el-Hüseyn, "el-Halîl el-Ferâhîdî", Min A'lâmi't-terbiyyeti'l-'Arabîyyeti'l-İslâmiyye, Riyad 1988, I, 163-196; Abdullah Dervîş, el-Me'âcimü'l-'Arabîyye ma'a i'tinâ'in hâssin bi-mu'cemi'l-'Ayn li'l-Halîl b. Ahmed, Kahire 1956; Ahmed Abdülgafûr Attâr, es-Sihâh ve medârisü'l-mu'cemâti'l-'Arabîyye, Mekke 1410/1990, tür. yer.; Muhammed Nu'mân Han, Die exegetischen Teile des Kitâb al-'Ayn, Zur ältesten philologischen Koranexegese, Berlin 1994, tür. yer.; E. Bräunich, "al-Halîl und das Kitâb al-'Ayn", Islamica, II, Leipzig 1926, s. 58-95; Salâh Mehdî el-Fürtûsî, "Muhâvelatü cedîde fî dirâseti Kitâbü'l-'Ayn", MMLIr., I/38 (1407/1987), s. 242-269; Abdülkâdir el-Müheyri, "el-Halîl b. Ahmed 've Kitâbü'l-'Ayn", Havliyyâtü'l-Câmi'ati't-Tûnisiyye, sy. 28, Tunus 1988, s. 45-72; R. Sellheim, "al-Khalil b. Ahmad", EI² (Ing.), IV, 962-964; Dihhudâ, Lugatnâme, I, 228-240; XII, 717-718; İbrâhîm el-Ebyârî, "el-'Ayn li'l-Halîl b. Ahmed", Tî, I, 889-900; Rekin Ertem, "Elifba", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XI, 41.